

Лексикология сабагында сынчыл ойломду пайдаланып, диалектизмдерди окутуу

Билим берүүдө сынчыл ойлоонун түрдүү стратегияларын колдонуу аркылуу студенттин же окуучунун өздөштүрө турган материалды так түшүнүп, кайрадан өзүнүн түшүнүгүнө анализ берип, өзү жыйынтык чыгаруу деңгээлине жетиши мугалим үчүн өтө маанилүү.

Сабак өтүүдө сынчыл ойломдун стратегияларын пайдаланууда сабак жемиштүү да натыйжалуу да болот. Бирок, айрым учурларда кээ бир стратегиялардын табиятын түшүнбөй туруп, аны пайдаланып, каалаган теманы өтүү сабактын деңгээлин төмөндөтөт, студент же окуучу өздөштүрө турган материалды чаржайыт түшүнүшү мүмкүн. Ошондуктан, ар бир сабакты өтүү мугалим үчүн чоң жоопкерчилик катары эсептелиши керек.

Лексикология предметин өтүүдө СОНун стратегияларын пайдалануу сабактын маңызын ачууга чоң жардам берет. Студентти, же окуучуну кыргыз сөздөрүнүн нары кызыктуу, нары сан кырдуу сыйкырдуу дүйнөсүнө сүңгүтүп киргизет.

«Авторго суроо» стратегиясын көбүнчө кесиптештеримдин адабият сабактарында пайдалангандыгын байкадым. Эмнегедир тил сабактарында пайдалануу эффективдүү натыйжа бербейт деген пикирлер да бар эле. Ага карабастан лексикология предметинде «диалектизмдер» деген теманы өтүүдө «авторго суроо» стратегиясын пайдаландым. Сабактын түшүнүү баскычын сунуш кылам:

«Авторго суроо» стратегиясы

№	Кадамдар	Суроонун коюлушу
1	Ачыкч сөздөр аркылуу башкы персонаждын образындагы өзгөчөлүктөрдү божомолдоо	Персонаждын кейпин (кебете-кешпирин сөз менен элестетип тартууга жардам берүүчү ачыкч сөздөр маалымдалат). Эгерде анын... белгилүү болсо, анын кебетесин ... кандайча элестетесиң? Бул каармандын кейпин (бейнесин) сөз менен сүрөттөп бериңиздер.
2	Авторго окуу жана суроолорду түзүү боюнча көрсөтмө	Биринчи тынымга чейин текстти окуңузда. Авторго сиз кандай суроо берет элениз, ойлонуп көрүңүз. Аудиторияда автор да отурат деп элестетиңиз.
3	Биринчи тынымга чейин текстти окуу	1-тынымга чейин гана окуңуз, өтүнүч.
4	Тексттин 1-бөлүгү боюнча аңгеме	Авторго ким суроо бергиси келет? Бул суроого ким жооп бере алат? Ушундай жооп берүүгө тексттеги кайсы маалымат негиз боло алат? Тексттен бекемдөөчү далил келтире аласызбы?
5	Тексттин 2- бөлүгүн окуу жана андан кийин алар боюнча аңгемелешүү	Ким окуп бүтсө, тексттен көзүңүздү алыңыздар. Тексттин бул бөлүгү боюнча авторго кандай суроолорунузда пайда болду?
6	Жоопсуз калган жыйынтыктоочу суроону түзүү	Текстти окугандан жана талкуулагандан кийин кайсы суроо сизде жоопсуз калды? Бул суроого жоопту кайдан табууга болот деп ойлойсуз?

Стратегия аркылуу ишке ашуучу (жетүүчү) максаттар:

- Маалыматтарды тереңдетип кароонун көндүмдөрүн пайда кылуу (түзүү);
- Маалыматтарды рефлексивдүү окуунун көндүмдөрүн өнүктүрүү;
- Автор менен конструктивдүү диалог жүргүзүүнүн көндүмдөрүн пайда кылуу;
- Иштелген маалыматтар боюнча суроолорду түзүүнүн көндүмдөрүн өркүндөтүү;
- Өнөктөштөр (партнерлор) менен байланыш түзүүдө башкалардын пикирин угуу көндүмдөрүн өркүндөтүү.

Диалектизмдер

Кыргыз эли – Борбордук жана Орто Азиядагы, ошондой эле азыркы түрк элдеринин ичиндеги эң эле эзелки элдерден. Анын тарыхы байыртадан бери карай жашап келе жаткан бардык түрк элдерине, урууларына таандык болгон маданий, тарыхый жана рухий жалпы байлыктарга салымдаш, ортоктош. Ошону менен бирге кыргыз эли өзүнө таандык болгон адабий, маданий, тилдик жана башка мурастары менен жашап келе жаткан татаал жолду басып өткөн.

Лингвисттердин маалыматына караганда, дүйнөдө 2500-3000 тил бар деп болжолдонсо, алардын ичинен 250-300гө жакынынын гана адабий тили бар. Дүйнөдөгү мына ушунча элдин ичинде биздин да улуттук адабий тилибиздин болушу, азыр ал калыптануу, гүлдөө процессти башынан өткөрүп жатышы – бизди сыймыкка бөлөйт.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы башка тилдердей эле куралыш теги, тарыхый жактан өнүгүшү боюнча гана эмес, колдонулуш чөйрөсүнө карай да өзгөчөлүктөргө ээ. Алсак, айрым сөздөр тилдин өкүлдөрү тарабынан бирдей, колдонулушу чектелбей пайдаланылса, кээ бир сөздөр белгилүү бир аймакта жашаган же кандайдыр бир кесиптеги адамдардын кебинде учурайт. Ошондуктан кыргыз тилинин лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө карай жалпы жана чектелген лексика болуп эки чоң катмарга бөлүнөт. Тилдин сөздүк курамынын негизги өзөгүн түзүп, анын өкүлдөрү үчүн бирдей түшүнүктүү болгон жана колдонулушу чектелбеген сөздөр **жалпы лексика деп аталат**. Ал эми колдонулушу **чектелген лексика** деп белгилүү бир аймакта (территорияда) жашаган, кесиптик өзгөчөлүктөрү же башка кызыкчылыктары боюнча айырмаланган адамдардын кебине мүнөздүү сөздөр деп аталат. Андай сөздөр маанилеринин ошол аймакка, социалдык чөйрөгө түшүнүктүү болушу менен жалпы лексикадан бөтөнчөлөнөт. Колдонулушу чектелген сөздөргө диалектилик, кесиптик-терминдик жана жаргондук-арготикалык сөздөр кирет.

Кыргыз улуттук тили түндүк жана түштүк диалектилерге бөлүнөөрү маалым. Ар бир диалектиде говорлор бар. Жергиликтүү диалектилер, говорлор үчүн мүнөздүү болгон сөздөр диалектилик лексиканы түзөт. Алар адабий тилдин лексикасына кирбейт, бирок улуттук (элдик) тилдин сөздүк байлыгынын бир бөлүгү болуп эсептелет.

Диалектилик сөздөр адабий тилдеги сөздөрдөн лексика-семантикалык, фонетикалык жактан же сөз жасоочу элементтери боюнча айырмачылыктарына карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Лексикалык диалектилик сөздөр. Булар диалектилердин, говорлордун лексикалык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Лексикалык диалектизмдер ич ара үч түргө бөлүнөт. Биринчиси – **нагыз лексикалык диалектилик сөздөр**. Булар адабий тилде учурабайт, бирок андагы тигил же бул сөздөргө маанилеш келет: барик (түш.) – жалбырак, оводо (ичк.) – эски-уску ж.б. Мындай сөздөрдүн айрымдары адабий тилге өтүп, анын синонимдик кенчин байытат.

Белгилүү бир аймакта жашаган элдин күткөн чарбасына, турмуш-тиричилигине, үрп-адатына байланыштуу түшүнүктөрдү билдирип, адабий тилде учурабаган сөздөр бар. Булар **этнографиялык-диалектилик сөздөр** деп аталат: газан (ичк.) – «күзүндө жалбырактардын саргарып түшкөнү»; ошол жалбырактардын жыйындысы. Этнографиялык диалектилик сөздөрдүн улуттук тилде алмаштыраар эквиваленттери болбогондуктан адабий тилге жолдомо алуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири.

Ал эми үчүнчү түрү эсептелген **семантикалык-диалектилик сөздөр** тыбыштык турпаты жактан адабий тилдеги сөздөргө туура келет, бирок алардан мааниси боюнча өзгөчөлөнөт, башка түшүнүктү туюндурат. Баргек – адабий тилде аялдардын чачына тагылуучу же чекесине тартып кийүүчү алтындан же күмүштөн жасалган буюм – ичкилик говорунда данеги алынып кургатылган өрүк.

1. Адабий тилдеги сөзгө мааниси боюнча туура келип, тыбыштык жактан айрым өзгөчөлүктөргө ээ болгон сөздөр **лексика-фонетикалык диалектилик сөздөр деп аталат**: курут (түшт.) – кургат. Кыймат (ичк.) – кымбат, ничке (түшт.) – ичке.

2. Адабий тилдеги сөздөр менен уңгулаш келип, андан сөз жасоочу элементтери боюнча айырмаланса **лексика-морфологиялык диалектилик сөздөргө** жатат. Жакшына (түшт.) – жакшынакай, көрмана (түшт.) – көрүндүк, таргак (түшт.) – тарак.

Фразеологиялык диалектизмдер – диалектилерде же говорлордо жолуккан, региондук мүнөзгө ээ болгон, адабий тилге тарабаган туруктуу сөз бирдиктери айтылат: көзүгө турпак салды (алдады), башыңан калсын (өзүңдөн башкага буюрбасын), кысыр аңгеме (маанисиз сөз).

Эгерде диалектилик сөздөр акын-жазуучулар тарабынан стилдик ар түрдүү максаттарда чеберчилик менен пайдаланылса, анда алар чыгарманын көркөм тканы менен камыр-жумур жуурулушуп, анын ажырагыс бир бөлүгүн түзүп калат, б.а., өздөрү да көркөм образга айланат. Мындай учурда аларды башка сөздөр менен алмаштырууга таптакыр мүмкүн эмес. Диалектилик сөздөр көбүнчө кейипкер кебинде, кээде автор тарабынан да колдонулуп, төмөнкүдөй функция аткарат: биринчиден, ошол доордун ишенимдүү элесин чагылдырууда тарыхый стилизациянын каражаты болсо, экинчиден, чыгармадагы окуянын кайсы говордун өкүлү экенин көрсөтүп, жергиликтүү колорит берип турат: *Шералинин үстү - башын ушу убакка чейин эл көргүдөй кылып обуштуруп койбогондугу үчүн Нүзүпкө кине ойлоп кетти.*

Азыр кыргыз адабий тили ар түрдүү кесиптеги, жаштагы адамдардын пикир алмашуусунун куралы катары тейлөө чеги улам кеңип, жалпы элдик мүнөзгө ээ болуу багытында өнүгүп жатат. Бирок мындай кырдаалга карабастан, аны кыргыз тилинин жергиликтүү диалектилери, говорлору адамдардын ортосундагы байланыш-катыштын куралы болуудан кала элек, адабий тил менен жанаша жашап, өз өмүрүн улантууда. Ошондуктан, адабий тилдин тигил же бул стилдеринде диалектилик мүнөздөгү тилдик элементтердин учурашы – мыйзам ченемдүү нерсе.

Окутуучу тексттерди таратат жана тексти кантип окуу керектигин, кайсы тынымдарга чейин окуурун, аудиторияда автор отурат деп, ага кантип суроолорду берүү керектигине көрсөтмө берет. Ар бир тыным окулуп, авторго суроолор берилип, жооптор алынат. (Суроолор окутуучу тарабынан жазылып, доскага илинет, текст окулуп бүткөндөн кийин, суроолор бир катар каралып, кайсы суроолор автор тарабынан жоопсуз калса, окутуучу суроого көңүл буруп, жоопту кайдан табуу жөнүндө өтүлгөн тема боюнча баяндайт).

Ал эми сабактын ой жүгүртүү баскычында видео тасма көрсөтүлөт. **Тапшырма:** видео тасмадагы адамдардын кебинен диалектилик сөздөрдү табуу. (Жазуу формасында).

Андан кийин студенттер диалектизмдер катышкан обондуу ырларды жана кыргыз адабий тилинин нормасын сактап жазылган ырларды салыштырышат. (Оозеки формасында).

Мисалы: «Жүр, досум, Мажит паски маалага» деген ыр менен «Алтын апа» ырын салыштырууга болот.

«Атыңдан кагылайын алтын апа,
Алыста жүргөнүмө санаа тартпа.

Максаты ар бир жаштын билим алуу,
Азыркы гүлдөп турган ушул чакта».

Жогоруда сабактын түшүнүү жана ой жүгүртүү баскычынан үзүндүлөр алынды.

Студент үчүн бул сабак башка сабактан кантип өзгөчөлөндү? Студентте кандай өзгөрүү болду? Бул стратегияны пайдалануу максатка ылайыктуубу? - деген ойлор ар бирибизде уялашы мүмкүн.

«Авторго суроо» стратегиясын пайдалануу аркылуу кандай максаттар ишке ашты?

- Ар бир студент берилген илимий текстке өзүн автор катары сезип, берилген суроого ынанымдуу, так жооп бергенге аракет жасады;
- Студент өзү текстти пайдаланып, илимий тыянактарды чыгарды;
- Студент түрдүү суроолорго автор катары жооп берип, текстте айрым маалыматтардын жок экендигин эскертти;
- Студент илимпоздордун айрым ойлоруна каршы чыкты;
- Студент тема боюнча учурдун проблемасын козгоду;
- Студент эркин ой жүгүртүп, түрдүү чечимдерге келүүдө өз жоопкерчилигинин жогору экендигин сезди.

Демек, СОНун стратегияларын максатка ылайык пайдалануу сабактын эффективдүүлүгүн арттырат.

